

Museum
Catharijne
Convent

A portrait of Martin Luther, a German theologian, philosopher, and reformer. He is depicted from the chest up, wearing a black robe with a white collar and a red sash. He has a serious expression and is looking slightly to the right. The background is a solid blue color. The title 'DE KRACHT VAN LUTHER' is overlaid in large, bold, red capital letters.

DE KRACHT VAN LUTHER

W BOOKS

Sihe/ Ich wil euch senden den Propheten Elia/
Ehr denn da kome der grosse vnd schreckliche tag
des WERDEN.

Christus sagt von den letzte zeiten Matth. XXIII.
das das Euangelium vom Reiche in der gantzen welt
zu einem zeugnis yber alle Völcker werde geprediget
werden/ vnd denn werde das ende komen. Daraus
kann man leichtlich erkennen/ das das Reich in diesen

DE KRAACHT VAN LUTHER

MET BIJDAGEN VAN

Marcel Barnard
Joop Boendermaker
Marieke van Delft
Sabine Hiebsch
August den Hollander
Tanja Kootte

Herman Selderhuis
Jan Smelik
Joke Spaans
Ilja M. Veldman
Martin L. van Wijngaarden

Museum Catharijneconvent, Utrecht
WBOOKS, Zwolle

<<

Houtsnede met portret van
Luther in een van diens
geschriften, 1549.

INHOUD

Woord vooraf 05
Ten geleide 07

Nederland en de Reformatie na vijfhonderd jaar 11

HERMAN SELDERHUIS

Wie was Luther? 27

JOOP BOENDERMAKER

Luthers 95 stellingen tegen de aflat 41

SABINE HIEBSCH

De kracht van het woord: Luthers bijbelvertalingen in de Lage Landen 57

AUGUST DEN HOLLANDER

De kracht van het woord: pamfletten 71

MARIEKE VAN DELFT

De kracht van het beeld: lutherse thema's in de kunst van de Lage Landen 87

ILJA M. VELDMAN

Het Licht op de kandelaar 109

JOKE SPAANS

Luther en de muziek 123

JAN SMELIK

Nederlandse lutheranen en hun beeld van Luther 135

MARTIN L. VAN WIJNGAARDEN

Het beeld van Luther in de Nederlandse kunst 147

TANJA KOOTTE

Tot eer van God. Doopschalen en avondmaalsgerei van Nederlandse lutheranen 163

MARTIN L. VAN WIJNGAARDEN

De Reformatie cultureel 175

MARCEL BARNARD

Over de auteurs 185

Om verder te lezen 188

Fotoverantwoording 190

Colofon 192

<

Luther en Calvijn in de weeg-
schaal. Zie afb. 1.9

VIVVS DOCET

15 + 6

[Signature]

WOORD VOORAF

Begaafd theoloog, ketter, wegbereider van de moderne tijd, mediaman, sluwe populist: een greep uit de termen waarmee de illustere Martin Luther vandaag de dag wordt omschreven. In 2017 is het vijfhonderd jaar geleden dat hij de grondslag legde voor de protestantse Reformatie. De herdenking van de Reformatie vormt voor Museum Catharijneconvent aanleiding om dé nationale tentoonstelling over Luther te presenteren. Als rijksmuseum voor het christendom in Nederland bezit het museum een unieke collectie met betrekking tot de Reformatie waaronder het iconische portret van Luther van de hand van Lucas Cranach, pamfletten uit de tijd van Luther en bijtende spotprenten en -schilderijen. Museum Catharijneconvent is daarmee dé plek om het wonderbaarlijke verhaal van Luther te vertellen en te illustreren met objecten die een historische sensatie oproepen.

Het belichten van iconische figuren verbonden met het christendom is een van de pijlers van het programma van Museum Catharijneconvent. Eerder maakte het museum succesvolle tentoonstellingen over onder anderen Franciscus en Maria. Het aanreiken van een hedendaags en meervoudig perspectief op cultuurhistorische onderwerpen kenmerkt onze denk- en werkwijze. Naast het informeren van het publiek over het belang van Luther en de impact van de Reformatie op de geschiedenis, beogen de samenstellers van de tentoonstelling en de publicatie inzichtelijk te maken hoe Luther en de Reformatie ons leven tot op de dag van vandaag hebben beïnvloed en daadwerkelijk veranderd.

Deze rijke publicatie biedt verdieping en inzicht in Luther en de Reformatie. Mijn bijzondere dank gaat uit naar de inhoudelijke samenstellers van de tentoonstelling en bijbehorende uitgave: Tanja Kootte, J.G. van Oord Jzn.-conservator voor het Nederlands protestantisme, Anite Haverkamp, endowed museum educator, Rianneke van der Houwen en Davita van der Woude, junior conservatoren, Rineke Verheus-Nieuwstraten en Martin van Wijngaarden namens de Stichting Protestantse Kerkelijke Kunst. Ook bedank ik de verschillende auteurs voor hun bijdrage. Tot slot spreek ik de wens uit dat het onderzoek van Museum Catharijneconvent naar Luther en de Reformatie in relatie tot de Nederlandse geschiedenis tot nieuwe inzichten en perspectieven leidt.

MARIEKE VAN SCHIJNDEL

directeur Museum Catharijneconvent

<
Martin Luther door
Lucas Cranach, 1546

HERMAN SELDERHUIS

NEDERLAND EN DE REFORMATIE NA VIJFHONDERD JAAR

Vooral voor protestanten schijnt het bijna vanzelfsprekend te zijn dat stilgestaan moet worden bij het feit dat het in 2017 vijfhonderd jaar geleden is dat de Duitse theoloog Martin Luther 95 stellingen publiceerde. Die werden de aanleiding tot een proces dat heel Europa veranderde en als de Reformatie bekend zou komen te staan. Wereldwijd en dus ook in Nederland worden naar aanleiding van dit jubileum eindeloos vele activiteiten ontwikkeld maar een fundamentele vraag wordt eigenlijk nauwelijks beantwoord. Wat heeft Nederland met dit jubileum te maken?

Waarom herdenken?

Waarom zouden wij in Nederland aandacht moeten geven aan het jubileum van een actie van een Duitse monnik vijfhonderd jaar geleden ergens in een onbeduidend stadje bijna zeshonderd kilometer van de Nederlandse grens? Natuurlijk, als je een Duitser bent, is het vrij logisch dat je Luther als een nationale held viert. Hij heeft de Duitse taal helpen vormen en was enorm invloedrijk in de geschiedenis van Duitsland. Maar wat moet je met vijfhonderd jaar Luther als je op Bali, in Brussel, Bologna, Boston of Broeksterwoude woont?

Het antwoord op die vraag is niet zo heel moeilijk te geven en luidt eenvoudigweg dat de geschiedenis van Nederland vanaf de zestiende eeuw eveneens sterk beïnvloed is door Luthers actie. Alleen al het simpele feit dat er in Nederland in een stad of dorp katholieke en protestantse kerken zijn, wijst op de betekenis van de Reformatie. Maar het belang van Luther gaat veel verder omdat zijn theologie ingrijpende veranderingen teweeg heeft gebracht op politiek, cultureel, maatschappelijk, wetenschappelijk en vanzelfsprekend kerkelijk gebied. Dat geldt voor Nederland als land maar ook voor Nederland als deel van Europa. De huidige identiteit van Europa is in grote mate gevormd door de religieuze ontwikkelingen die in beweging zijn gezet door Luther. De zoektocht naar oorzaak, motief, actoren en consequenties van deze beweging – die in wezen een nieuw Europa heeft geschapen en tot op de dag van vandaag globale ontwikkelingen heeft beïnvloed –

<

Luther en Calvijn bij de weegschaal. Detail van afb. 1.10.

is een vanzelfsprekend motief om de gebeurtenissen in 1517 te bestuderen en daar in 2017 ook aandacht aan te geven. Het is voor vriend en vijand van Luther duidelijk dat de Reformatie een van de meest invloedrijke gebeurtenissen was in de geschiedenis van de wereld en de christelijke kerk. Zonder deze gebeurtenis zou de huidige samenleving er totaal anders uitzien. Wie de wereld en de kerk van vandaag wil begrijpen, en wie verantwoordelijkheid wil nemen voor de wereld en de kerk, heeft eenvoudigweg kennis nodig van de Reformatie, de context, de actoren, de boodschap en de reacties daarop. Een vijfhonderdjarig jubileum kan het begrip daarvan stimuleren en verbeteren.

1.1

Niet alleen Luther maar ook Calvijn verdient een prominente plek in de geschiedenis van het protestantisme in Nederland. Dit blijkt uit deze prent uit 1817 ter gelegenheid van de herdenking van driehonderd jaar Reformatie. De tempelpoort op dit monument is versierd met portretten van reformatoren, onder wie Waldeus (Petrus Waldus), Zwingli, Melanchthon, Beza, Oecolampadius, Hus, Wycliffe, Bucer, Erasmus en Menno Simons.

1.2

Op deze herdenkingsprent uit 1817 wordt duidelijk dat Luther het fundamentele begin heeft gemaakt met de Reformatie. Zijn beeltenis staat centraal. Een vrouw met de toorts in de hand vertrappt een gebroken juk en ketting; een engel houdt een lauwerkrans boven het hoofd van Luther. In haar rechterhand houdt zij een plaquette vast met de beeltenis van Calvijn.

1.3

Portret van reformator Johannes Calvijn. In de 16e eeuw koos Willem van Oranje, die luthers was opgevoed, voor het calvinisme. Dat zou een diepgaande invloed hebben op de geschiedenis van Nederland.

Luther is lastig

Luther is meer dan de monnik die de kerk in beroering bracht, de paus en keizer irriteerde, een ex-non trouwde, bier dronk, preekte, overgewicht kreeg en stierf. Hij is evenmin de apostel van de vrijheid, de rebel tegen Rome, de vader van de tolerantie of de uitvinder van goddelijke genade. Geen wetenschapper kan ontkenen dat het moeilijk is om Luther op een positieve manier te verbinden aan politieke, sociale en religieuze tolerantie. Hoe graag menig protestant het anders had willen zien, er is helaas amper bewijs dat Luther dan wel de tijd van de Reformatie en de tijd van de tolerantie met elkaar verenigd kunnen worden. Luther geeft weliswaar een aanzet tot het besef dat elk mens een persoonlijke verantwoordelijkheid heeft jegens God en de naaste, maar als het gaat over Luther als evangelist van de vrijheid kan dit alleen gezegd worden in de zin van vrijheid van zonde en van schuld tegenover God, en niet van vrijheid op een politieke manier. Als het aan Luther lag zouden de Nederlanden zich niet door een opstand los hebben gemaakt van Spanje; het Nederlandse protestantisme zou waarschijnlijk allang zijn uitge-

roeid door de inquisitie. Luther was tegen elk verzet tegen de politieke autoriteiten. Gelukkig voor de Nederlanders was hun prins Willem van Oranje, nadat hij luthers was opgegroeid en daarna katholiek geworden, uiteindelijk voorstander geworden van het calvinisme. Zo hoefde hij niet meer vast te houden aan de 'Obrigkeitsgehorsamkeit' die Luther voorstond met alle onbedoelde maar potentieel desastreuze consequenties van dien zoals later tijden hebben aangetoond. Willem van Oranje koos het calvinisme met zijn 'recht op opstand', een theorie die mede ontwikkeld is door Johannes Calvijn.

Ook als het over theologie gaat, kan Luther problematisch zijn. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk als het gaat om zijn houding in het debat over het Heilig Avondmaal. Hierin beweerde Luther dat hij gelijk had; hij ondernam daarom geen poging om overeenstemming te bereiken met Zwingli en zijn team. Zijn conclusies aangaande de persoon van Christus werden door veel van zijn collega-reformatoren gezien als compleet irrationeel. Zijn felle en soms grove kritiek op de paus en de kerk van Rome maakt Luther voor oecumenische doeleinden niet heel geschikt. Veel erger nog is zijn visie op het jodendom met daarin uitspraken die vandaag de dag gewoonweg schokkend zijn. Kort gezegd heeft Luther teveel tegen zich, vooral voor de mensen van nu, om hem te gebruiken als held of heilige.

Vieren of herdenken?

Een jubileum kan een viering impliceren. Maar een viering alleen betekent dat wij onze ogen sluiten voor een ander bemoeilijkend feit, namelijk dat de Reformatie een scheuring veroorzaakte in de kerk. Die breuk vormde een potentiële oorzaak voor religieuze oorlogen en creëerde andere vijandelijkheden. Een ander resultaat van het voornoemde was persoonlijke tragedie in de levens van veel mannen en vrouwen in de zestiende eeuw en daarna. Het kan voor een overtuigd protestant makkelijk zijn om met tevredenheid te zeggen: waar zouden we zijn zonder de Reformatie? Die vraag is niet zo retorisch als hij lijkt, omdat sommigen deze zullen beantwoorden met: de wereld zou er een stuk beter aan toe zijn. Protestanten moeten zich daarvan bewust zijn op weg naar 2017.

Bijziendheid is een heel andere moeilijkheid. Luther begon met de Reformatie, of zoals Calvijn terecht zei: 'Het Evangelie begon in Wittenberg!' De focus in 2017 zou echter niet alleen op één man moeten liggen maar ook op de velen voor hem, naast hem en tegen hem, en op de reformatiebeweging als geheel. Alleen op Luther focussen bij deze herdenking maakt het hele gebeuren heel kwetsbaar. Alles wat je nodig hebt, is een krant die drie quotes van Luther over joden, vrouwen en Turken geeft, om hem af te schilderen als een intolerante fundamentalist die geen enkele boodschap voor vandaag heeft. Identificatie van Luther met de Reformatie zou in dit geval betekenen dat een negatieve presentatie van Luther zou resulteren in een negatieve presentatie van de Reformatie. Dat past ook niet bij de Nederlandse geschiedenis. Luther is hier nooit geweest en is ook niet onze nationale volksheld. De Reformatie was in Nederland niet het werk van één man maar meer het resultaat van een poldermodel waarin verschillende mensen uit verschillende lagen van de bevolking samenwerkten.

De uitdaging is om niet alleen vanuit een protestants perspectief naar de Reformatie en het jubileum daarvan te kijken. Dat kan door bijvoorbeeld te spreken over 'reformaties' in meervoud, wat gebruikelijk is geworden in een deel van het reformatie-onderzoek. Luther werkte in een wereld waarin veel dingen veranderden en ontwikkelden. Als het om religieuze zaken gaat, was de Reformatie van Luther de oorzaak voor andere confessionele reformaties, zoals de katholieke reformatie, die gepaard ging met een vaak agressieve Contrareformatie, en de doperse Reformatie. Echter, het begrip 'reformaties van de zestiende eeuw' kan ook toegepast worden op andere aspecten van het leven. De zestiende eeuw zag niet alleen een reformatie van kerk, theologie en spiritualiteit maar ook van het begrijpen van cultuur, wetenschap, onderwijs en politiek. Daarnaast was er een grote verscheidenheid van nationale en regionale ontwikkelingen. Deze aspecten, opties en moeilijkheden moeten in acht worden genomen als het gaat om het jubileum van vijfhonderd jaar Reformatie in een postchristelijk Europa. Het is juist deze gevoeligheid die de herdenking aantrekkelijk, relevant en zelfs fascinerend maakt.

1.4
Philippus Melanchthon was collega hoogleraar en vriend van Luther. Veel studenten uit de Nederlanden studeerden bij de scherpzinnige hoogleraar in Wittenberg. Dit schilderij van een onderwijzende Melanchthon werd in 1869 vervaardigd door Hendrik Albert van Trigt.

Luther en Nederland toen

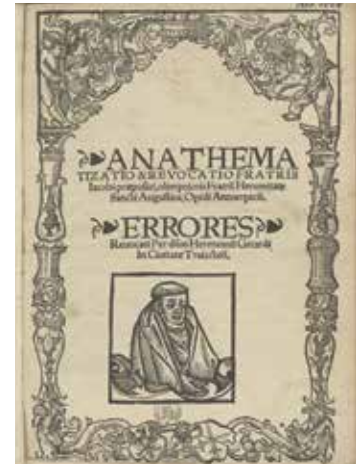
De geschriften van Luther werden al snel nadat ze in Duitsland verschenen waren vertaald en verspreid in de Nederlanden. De nauwe handelscontacten met Duitsland maakten de Nederlanden tot het belangrijkste afzetgebied van Duitse literatuur. Al vroeg was er sprake van 'lutherij', terwijl de aanhangers daarvan als 'evangelischen' werden aangemerkt. In 1524 schreef de deken van West-Friesland dat de boeren van die streek zeiden: 'Daeromme ist dat de luyden luteriseren (= sympathiseren met Luther), want die priester en die papen vercoepen melkanderen (= aan elkaar) kercken ende gheestelijken goeden.' Het protest tegen misstanden in de kerk werkte de belangstelling voor Luther in de hand. Tussen 1520 en 1540 werden meer dan veertig verschillende werken van Luther vertaald in het Nederlands. Dat is bijzonder hoog gelet op de politieke situatie en in vergelijking met vertalingen in het Engels en het Frans.

De nieuwe theologie van Luther had een grote invloed op het lezende publiek in de Nederlanden. Dat publiek was omvangrijk in vergelijking met de rest van Europa. Daarbij speelde de algemene daling van de boekenprijs aan het begin van de zestiende eeuw een rol van betekenis. In een edict van 1525 werd gesteld dat veel geestelijken Luthers gedachten hadden overgenomen en dat Luthers vertaalde werken ook door niet-geestelijken gelezen werden.

Het humanistische klimaat verklaart voor een deel de grote belangstelling voor Luthers geschriften. Een andere verklaring ligt in de relatie tussen de Duitse en de Nederlandse augustijnse monniken, de orde waartoe ook Luther behoorde en waar zijn opvattingen het eerst besproken en verspreid werden. Ook bestonden er directe contacten met Luther, onder andere door briefwisseling en door de Nederlanders die aan de universiteit van Wittenberg studeerden bij Luther en zijn bekende collega Philippus Melanchthon. Tussen 1502 en 1560, het sterfjaar van Melanchthon, stonden 290 Nederlandse studenten in Wittenberg ingeschreven.

Het gedachtegoed van Luther werd bovendien uitgedragen door de rederijkerspelen. Meer nog dan deze optredens zorgde juist het preken tegen Luther onbedoeld voor een verspreiding van zijn ideeën.

Dit alles zal eraan hebben bijgedragen dat het een Nederlandse universiteit (Leuven) was die in november 1519 – en dus al maanden voordat de paus dit deed in 1520 – Luther veroordeelde. In 1520 gaf de keizer bevel tot vernietiging van alle werken van Luther. Op 8 oktober van dat jaar vond in Leuven de eerste boekverbranding plaats. Later gebeurde dit bijvoorbeeld ook in Antwerpen, Utrecht, Den Bosch en Deventer. Enkele drukkers kregen de doodstraf en ook de eerste lutherse martelaren waren Nederlanders. Deze acties hadden onder meer tot gevolg dat de vroege geschriften van Luther meer invloed hebben gehad dan de latere en dat de invloed van Luther beperkt bleef als gevolg van deze vervolging. Toch verschenen tot het jaar van Luthers sterven in 1546 85 edities van Luthers werken, waarvan ongeveer zestig in vertaling. De opmerking over de Nederlanden van de Engelse ambassadeur Thomas Wolsey dat 'als er drie mensen hun mond openen, er twee zijn die Luthers opvattingen voorstaan', is weliswaar overdreven, maar geeft wel iets aan van de respons op Luther.

1.5

Jacob Proost ofwel Jacobus Praepositus was een van de Zuid-Nederlandse studenten die in Wittenberg had gestudeerd. In 1519 werd hij prior van het augustijnse klooster in Antwerpen. Vanwege zijn lutherse opvattingen werd hij gearresteerd. Hij herriep zijn 'dwalingen' in dit geschrift. Later vluchtte hij naar Wittenberg.

1.6 >

Het thema van de brede en smalle weg werd geliefd in protestantse kringen, ook in de zuidelijke Nederlanden. Op dit schilderij uit omstreeks 1580 staat Jezus op de berg terwijl mensen om hem heen moeten kiezen tussen het wereldse vermaak van het brede pad en de smalle weg die leidt naar het hemelse Jeruzalem.

COLOFON

Uitgave

Uitgeverij WBOOKS, Zwolle
i.s.m. Museum Catharijneconvent, Utrecht

Deze uitgave verschijnt in het kader van de tentoonstelling *Luther*,
22 september 2017–28 januari 2018 in Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Auteurs

Marcel Barnard, Joop Boendermaker, Marieke van Delft, Sabine Hiebsch,
August den Hollander, Tanja Kootte, Herman Selderhuis, Jan Smelik,
Joke Spaans, Ilja M. Veldman, Martin L. van Wijngaarden

Eindredactie

Tanja Kootte/Museum Catharijneconvent Utrecht
Rineke Verheus-Nieuwstraten, Martin L. van Wijngaarden/
Stichting Protestantse Kerkelijke Kunst

Tekstredactie

Loes Visch – XXLV boekbegeleiding

Beeldredactie

Tanja Kootte en Kees van Schooten/
Museum Catharijneconvent

Ontwerp

Miriam Schlick, Amsterdam

© 2017 WBOOKS / Museum Catharijneconvent

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden. Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2017.

ISBN 978 94 625 8225 5

NUR 680, 694

> Martin Luther, Ottmar Hörl, 2010.

Wittenberg 1517. Luther publiceert zijn stellingen tegen de aflat en verandert daarmee onomkeerbaar de manier waarop het Westen godsdienst en de kerk ervaart. Het is een symbolisch moment, dat het begin van de Reformatie betekent. De revolutionaire denkbeelden van Martin Luther zullen een grote invloed hebben op de maatschappij en op het gebied van cultuur en communicatie.

In *De kracht van Luther* komen verschillende onderwerpen aan bod, vanuit kerkhistorisch, theologisch, kunsthistorisch en boekhistorisch gezichtspunt geschreven. Wat heeft de Reformatie Nederland gebracht? Hoe zag het leven van Luther eruit? Hoe groeide hij naar het formuleren van de stellingen toe? Welke invloed had zijn bijbelvertaling in Nederland? Op al deze vragen wordt antwoord gegeven. Daarnaast wordt de invloed van Luther op de kunst van de Lage Landen, zijn relatie met muziek en de totstandkoming van zijn pamfletten besproken.

Dit boek geeft een uitvoerige en heldere kijk op leven en werk van een man die ons denken op veel fronten voorgoed beïnvloedde.

